

„SOCIETAS CIVILIS” ÉS „BÜRGERLICHE GESELLSCHAFT”

(A polgári társadalom és a politikai állam problémái
a politikai gondolkodás történetében)

S Z A B Ó M Á T É

I

A társadalom és az állam fogalmainak polgári, illetve politikai jelzőkkel való ellátása arra utal, hogy a tárgyalt problémakör a kapitalizmus és az azt megelőző társadalmi formák politikai intézményesültségének szembeállításán alapul. E jelzők használatának alapja a társadalom és az állam új, először az európai történelemben létrejövő viszonya, amely az egyik oldalon egy uralmi viszonyoktól mentes, „depolitizált” árutermelői magánszféra (*societas civilis sine imperio*), a másik oldalon pedig a „legitim erőszak monopóliumával” rendelkező centralizált-bürokratikus intézményi állam kialakulását jelenti. A kapitalizmus kifejlődése a prekapitalista formák intézményesültségéhez képest a társadalom és állam világtörténelmileg új viszonyát, a polgári társadalom és a politikai állam „elválását” hozta magával¹.

Az „elválás” kategóriájának tartalmát el kell vonatkoztatni e szónak a köznyelvben meglévő „térbeli” jelentésétől, ami valamilyen korábban egységes dolog éles és határozott elkülönülésére utal. Ez a kategória ugyanis nem a már meglévők és együttlétezők differenciálódását, hanem új minőségek megjelenését jelenti. Míg a prekapitalista formákban a társadalmi és a politikai berendezkedés megegyezik, a „termelés társadalomstruktúrája” jelenti az állami-politikai tagozódást, a polgári társadalomban a politikai intézmények relatív önállósága jön létre. A politika a prekapitalista formák közvetlen meghatározottságához képest „eszményi függetlenségre” tesz szert, megszűnik a polgári társadalom közvetlen funkciójává lenni, a gazdaság és politika relatív autonómiája azonban nem függetlenedést, hanem új típusú kötődéseket, közvetítéseket jelent. A politikai állam és a

¹ Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájából. A zsidókérdéshez. *MEM* 1. (A tanulmányban használt rövidítések jegyzéke:

MEM = Marx–Engels Művei

HZ = Historische Zeitschrift

MFSZ = Magyar Filozófiai Szemle

PVS = Politische Vierteljahresschrift

PW = Politikwissenschaft szerk.: Kress-Seughaas, Frankfurt am Main, 1971.

TK = Társadalomtudományi Közlemények

Nyersfogalmazvány = A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *MEM* 46/I–II, Budapest, 1972.)

A probléma hazai interpretációiból: Ágh Attila: Marx történetfelfogása a Német–francia Évkönyvek korszakában. *MFSZ*, 1970/5., Görgényi Ferenc: Az állam történetiségének kérdéséhez. *Filozófiai Közlemények*, 1973/2., Papp Zsolt: *Adalékok az érdek kategória történeti-szociológiai elemzéséhez*. Kézirat, Bp. 1971. A polgári társadalom kategória külföldi interpretációihoz lásd „A polgári társadalom kategóriája a mai társadalomtudományban” c. könyvismertetésemet, ill. irodalomjegyzékét. *Filozófiai Figyelő*, 1980/1–2.

polgári társadalom függetlensége kezdettől fogva csak viszonylagos volt, a klasszikus kapitalizmus idején sem találhatunk a szó szoros értelmében „depolitizált” árutermelői magánszférát, az intézményekből függetlenedett társadalmat és tiszta „politikát”.²

A prekapitalista formációk azon jellegzetessége, miszerint itt a társadalmi és politikai berendezkedés „azonosak”, a kapitalizmus időszakában pedig „elválnak” – az eszmetörténetben a társadalom és állam viszonyának jelölésére szolgáló kategóriák jelentésváltozásaiban, illetve új kategóriák megjelenésében mutatkozik meg. A *societas civilis* és a *bürgerliche Gesellschaft* összetételek magyarrá fordítva egyaránt polgári társadalmat jelentenek, azonban ez egészen mást jelent az antikvitásban és a kapitalizmusban.

A polgári társadalom és a politikai állam szféráinak kialakulása az európai feudalizmusban gyökerező történeti folyamatok eredménye, az új valóság megismerésére szolgáló kategóriák kialakítása, a tradicionális politikaelmélet átalakulása a társadalom és állam modern elméletévé pedig ugyanezen történeti folyamatok hosszú és tekervényes útjait követi; „azok az elvek és elméletek, amelyeket a burzsoázia írói a burzsoáziának a feudalizmussal vívott harca idején felállítottak, nem voltak egyebek, mint a gyakorlati mozgás elméleti kifejezése, és még azt is pontosan nyomon lehet követni, hogy a kifejezés aszerint volt többé vagy kevésbé utópisztikus, dogmatikus, illetve doktriner, hogy a valóságos mozgás kevésbé vagy jobban fejlett fázisához tartozott”.³ Az eszmetörténeti folyamatok a valóságos mozgást követik, de egyáltalán nem „párhuzamosak” azzal, a szellemi és a társadalmi fejlődés színvonala igen különböző lehet stb. A polgári társadalom és a politikai állam marxi kategóriáit egy az állam és társadalom viszonyának felfogásában végbemenő, az európai politikai gondolkodás egészen átívelő fejlődés előzi meg, amelyben az új tartalmak gyakran régi kategóriák „megszüntetve megőrzött” formáiban jelentkeznek.

A dolgozat a *societas civilis*nek *bürgerliche Gesellschaft*-tá váló átalakulását vizsgálja a Marx előtti politikai gondolkodás történetében Arisztotelészről Hegelig. Súlypontja a felvilágosodás politikai filozófiájára esik, de itt is csak a reprezentatívként felfogott megoldásokkal foglalkozik. A tárgyalni kívánt fejlődés terjedelme elkerülhetlenné tesz bizonyos egyszerűsítéseket, az egyes típusok közötti kölcsönhatások, a keverékjellegű megoldások bemutatásának elhanyagolását, a tipikusként felfogott megoldások előtérbe helyezését.

A dolgozat az Európán kívüli fejlődést szinte teljesen kirekeszti a vizsgálódásból (kivételek a rövid Észak-Amerikával foglalkozó részek), ez az európai fejlődésnek a kapitalizmus szempontjából való meghatározó jelentőségén alapul. Az antikvitással és a feudalizmussal foglalkozó részek funkciója csak az ellenpontozás. A polgári gondolkodással foglalkozó rész egy tipologizálási kísérletet tartalmaz, melynek alapja a nemzeti kapitalizmusok sajátosságainak következtében az intézményes szféráknak a polgárosodásban betöltött eltérő szerepe (Anglia, Észak-Amerika, Franciaország, Németország), ami megmutatkozott az állam és társadalom viszonyára vonatkozó nézetekben is. A polgári politikai rendszerek kialakulása a polgári társadalom nemzetállami megszervezett-

² A „gazdasági és politikai szféra, civil társadalom és liberális jogállam elválasztottságának jelentését pontosan kell érteni, hiszen a múlt századi szabad piacgazdaság korszakában sem voltak tökéletesen autonóm helyzetben ezek a társadalmi szférák. (Efféle autonómia feltételezése természetesen a képzelt világába tartozik.)” Somlai Péter: *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Bp. 1977, 15. o.

³ MEM 4, 345. o.

sége következtében az egyes nemzeti polgárosodásokra jellemző módon ment végbe, és messzemenően befolyásolták a társadalom, gazdaság és államszerkezet, a politikai kultúra és értékrend középkorban gyökerező hagyományai. A polgári társadalom és politikai állam jelenségeinek leírására szolgáló kategóriák pedig a polgári gondolkodásban a nemzeti fejlődés típusainak megfelelően bontakoznak ki.

A dolgozat e vonatkozásban polemikus jellegű, a nyugatnémet irodalomban az állam és társadalom kontinentális, illetve angolszász felfogásának különbségeivel kapcsolatban fennálló nézeteltérésekhez és vitákhoz kapcsolódik, azonban a polémiaának a pozitív, a saját nézetek kifejtését jelentő formáját választja, és a vitákra és nézeteltérésekre közvetlenül csak igen röviden utal. A tipológia másik motívuma a Marxhoz való viszony, amennyiben a polgári társadalom és politikai állam kategóriáinak jelentkezését a polgári gondolkodásban mint a marxi kategóriák előtörténetét vizsgálja, kapcsolódva Marxhoz, kinek műveiben fellelhető egy tipologizálási kísérlet a nemzeti kapitalizmusok eltérő fejlődésének, illetve ezek reprezentatív „tudatainak” magyarázatára. Marx – mint erre már többen rámutattak – olyan gondolati szintézist hozott létre, ami egyesítette a vezető európai országok (Anglia, Franciaország, Németország) eltérő társadalomfejlődésük következtében különböző reprezentatív ideológiáit: az angol politikai gazdaságtant, a francia politikaelméletet és a klasszikus német filozófiát, ugyanakkor elmélete alapot nyújt e fejlődések reprezentatív eszméi kialakulásának elemzéséhez. E vizsgálódás elsődleges célja a marxi kategóriák előtörténetének bemutatása a polgári filozófiában, így az egyes nemzeti fejlődéseket ebből a szempontból tárgyalja, az antik és a középkori megoldásokat, és a Hegelt követő fejlődést pedig csak futólag, a kategóriáknak Marxnál és az őt követő társadalomelméletben betöltött szerepét pedig egyáltalában nem érinti.

A polgári politikai gondolkodás megjelenését megelőzően már kialakultak bizonyos, a későbbi fejlődés kiindulópontjául szolgáló gondolati modellek.⁴ Ezek azonban csak sokszoros áttételeken keresztül vannak kapcsolatban a modern fogalmakkal. A tradicionális társadalmakban is létezik valamilyen formában a „társadalmi gondolat”, amely a társadalomtudományok előtörténetéhez tartozik. Azonban a mai szaktudományok „elődkeresésének” határt szabnak az eredeti diszciplínák történeti kontextusai, amelyek megsértése az elmélettörténeti munkát könnyen „historizálássá”, mai szemléletünk visszavetítésévé teheti.

A politikai gazdaságtan tudományának elnevezését alkotó mindkét szó görög eredetű, azonban a belőlük kialakított összetétel a görögök számára értelmetlen lett volna, a háztartás (oikosz) igazgatását végző családfő és a városállamot (politeia) irányító államférfi tevékenységeivel egyaránt foglalkozó görög tudomány nem létezett. „A kifejlődött görög városállamban a polisz világa, amely minden szabad polgár számára közös (koine), élesen elválk az oikosz világától, amely minden egyes embernek sajátja” (idia).⁵ Az antikvitás nem ismeri a modern kor sajátjaiként megjelenő politika és gazdaság ösztársadalmi rendszereit, az intézményes kötöttségektől „megszabadított” társadalmi munka és a

⁴ „Csak Nyugat-Európában található meg a polgár fogalma (civis, citoyen, bourgeois), mert csak Nyugat-Európában létezik város, a szó specifikus értelmében.” „Az állampolgár fogalmának megvannak az elődei az antik és a középkori városokban. Itt a polgár politikai jogok alanya volt, míg Nyugat-Európán kívül ennek csak a nyomai lehetők fel.” Max Weber: *Wirtschaftsgeschichte*. Berlin 1958, 270., 271. o.

⁵ J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 11. o.

„politikai” állam világát, így az ezekre kialakult elkülönített tudományokat sem. A házi igazgatás „ökonómiája”, akárcsak az államvezetés elmélete, a „politika”, a mai szemlélet számára szokatlanul etikai, pedagógiai, orvostudományi, politikai és gazdaságtani elemeket egyesít.⁶ Az ókori politika tudománya átfogó, az állami és társadalmi jelenségekkel egyaránt foglalkozó tudomány. A görög gondolkodás nem ismeri a család és az állam közé beékelődő társadalom fogalmát, a társadalmi integráció az állami és a magánháztartás dualizmusán alapszik.⁷ Ez a dualizmus – a városállam, azaz a polgári társadalom (*societas civilis*) politikai közössége, amely az egyenlőket, a közös ügyekben részvételre jogosított polgárokat egyesíti, és az oikosz, a „házi társadalom” között, amelyben a családtagok és a rabszolgák a teljesjogú családfő uralma alá vetettek – alkotja a görög gondolkodás differenciálódásának alapját a kor politikájára és ökonómiájára, és eredményezi a polgári társadalom és a házi (természetes) társadalom elválasztását.

Az antik „*societas civilis*” fogalmában a társadalmi és politikai közösség egybeesnek; a közösség állami, a társadalom pedig közvetlenül politikai jellegű.⁸ Arisztotelész Politikájának az a gondolata, amely latin fordításában mint „*civitas sive societas civilis sive res publica*” élt tovább az utókorban, és egészen Hegel „bürgerliche Gesellschaft”-jáig szolgált a társadalmi integrációk leírására – a társadalmi és politikai közösség, állam és társadalom identitásának klasszikus formulája lett. A „bürgerliche Gesellschaft”-ot a klasszikus formulán belüli jelentésváltozások készítették elő; a kategória azonban, lassan változó tartalmakkal, de egészen az újkorig megőrizte „nominális” kontinuitását.⁹ Már az antikvitás belső fejlődése is a „*societas civilis*” jelentésváltozásának kezdetét jelenti az eredeti egységen belül, a köz (*res publica*) és a magán (*res privata*) szférák differenciálódásának kezdeteit, viszonylagos elválását a kifejlődő római árutermelés és magánjog, a „jogállapot” (Hegel) talaján. Azonban ennek a differenciálódásnak megvannak a belső korlátai, az „antik kapitalizmus” folytatás nélkül kellett maradjon.¹⁰ Az antikvitás, az emberiség „normális gyermekora” letűnése után a germán világ, a feudalizmus egy időre megszüntetni látszott az ókor eredményeit, azonban a magántulajdon fejlődése számára nyitottabb szerkezete következtében belső fejlődése alapot ad az európai kapitalizmus kialakulásához.¹¹ A középkor közvetítővé válik az európai kapitalizmus és az antikvitás szellemi

⁶ Mátyás Antal: *Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből*. Bp. 1969, 11, o. O. Brunner: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen 1956, 33–62. o. Polányi Károly: *Archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Bp. 1976, 155–157. o.

⁷ Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdéséhez*. Bp. 1977, 319–320. o.

⁸ „Görögországban a *res publica* a valóságos magánügy, a polgárok valóságos tartalma, a magánember pedig rabszolga; a politikai állam mint politikai állam az igazi egyetlen tartalma életüknek és akarásuknak.” „A görögöknél a polgári társadalom a politikai társadalom *rabszolgája* volt.” *MEM* 1, 234., 278. o.

⁹ M. Riedel: *Der Begriff der „bürgerlichen Gesellschaft” und das Problem seines geschichtlichen Ursprungs. Studien zu Hegels Rechtsphilosophie*. Frankfurt am Main 1969, 14. o.

¹⁰ „A rómaiaknál a magántulajdon és a magánjog kifejlődése nem járt további ipari és kereskedelmi következményekkel, mert egész termelési módjuk ugyanolyan maradt. A modern népeknél, ahol a feudális közösséget az ipar és a kereskedelem felbomlasztotta, a magántulajdon és a magánjog keletkezésével új szakasz kezdődött, amely képes volt a további fejlődésre.” *MEM* 3, 74–75. o.

¹¹ A feudalizmusban „az egyes ember tulajdona nem a község által közvetítettként jelenik meg, hanem a község és a községi tulajdon jelenik meg közvetítettként, azaz az önálló szubjektumok egymásra vonatkozásaként”. *Nyersfogalmazvány* I, 363. o.

kincsei között, így történik ez a politikai gondolkodás hagyományával is. A kora középkor patrimoniális fejedelemségeinek idején, még ha ismerték is az antik hagyományt, a politikai közösség új formáit semmiképpen sem lehetett a klasszikus államelmélet kategóriáival leírni¹², a föld urának „magán” és „köz” uralmi jogosítványai szétválaszthatatlan egységgé olvadnak össze, úgy, hogy mind egy egységes, a földhöz tapadó hatalom jellemzőit alkotják.¹³

A kora középkor széttagoltságán belüli egységesedés kezdetei a „második feudális korszak” (M. Bloch) vívmányai; a középkori városfejlődés, árutermelés alapjain alakul át a patrimoniális fejedelemség a rendi monarchiává. A rendek, különösképpen a városi polgárok rendjeinek politikai tudatosodása eleveníti fel az antik jog és politika mintáit, a római jogot és Arisztotelész Politikáját.¹⁴ A recepció persze egy nagyon különböző társadalmi szerkezet alapján áll. Még ha a városok az antikvitásból meg is őrizték kontinuitásukat a „házak sokaságának” értelmében, de társadalmi funkciójuk, a termelési módban betöltött szerepük alapjaiban változott meg; a politikai társadalom már nem a háztartásfőknek a község földjein alapuló közössége, hanem az ország egységét összegyülekezésükkel reprezentáló rendek.¹⁵

„A (középkor politikai rendjeinek – Sz. M.) egész létezése politikai volt, létezésük az állam létezése volt. A rendjük volt az államuk. A birodalomhoz való viszony csak tranzakciós viszony volt e különböző államok és a nemzetiség (középkori értelemben vett „natio” – Sz. M.) között, hiszen a politikai állam a polgári társadalomtól megkülönböztetve nem volt más, mint a nemzetiség képviselője.”¹⁶ A szuverén „politikai társadalom”, a societas civilis tartalma a népesség szűk rétegét, a „status politicus” tagjainak összességét jelentette, a „societas” megjelenési formái nem egyebek, mint a rendi-korporatív szervezkedés formái (universitas, communitas), rendileg szervezett organizmusok; a társadalom mint személyi kör fogalma a XIII–XIV. századtól azonosul az „állam” absztrakt fogalmával (societas civilis seu res publica).¹⁷ Az antik politika tudománya krisztianizálódott,

¹² „Az egyedül tökéletes ‚Gesellschaft’ gyanánt felfogott, Szent Ágoston-i alapozású univerzális societas fidelium és az egészen szűk, lokális jellegű ‚Gemeinschaft’-ok közt a középkor nagyobbik felében nem alakulhatott ki világos koncepció a ‚társadalom’ mint felsőbb autoritástól független, immanens és szuverén emberi közösség kategóriájáról. Ami ugyanis a korai feudális és hűbéri korszakban a kettő közé esett, az részben pusztán alattvalói kötelék (populus subditus) volt, részben a személyes hűség (fidelitas) szálán nyilvántartott különböző irányú függő viszonyok bonyolult szövevénye. Mindezek diametris ellentétét képezték a társadalmasodás bármiféle kohéziójának. . . teoretikus értelemben is ismeretlen volt a szuverén emberi társulás, a populus antik struktúrája és koncepciója.” „A ‚politikai lojalitás’ kategóriája ebben a struktúrában azonosult a barbár kíséretviszony és a keresztény hit elemeiből összefonódott s a hűbérviszonyban eticizálódott és ideologikus jellegű öltött hűség-fogalommal (fides-fidelitas), amely az individuum politikai viszonyait a fidelis subditus minősége köré kristályosította ki. Maga a király személye, illetve a regnum iránti alattvalói hűség alapján véve nem egyéb, mint e modell transzponálása az ‚állam’ fogalmát helyettesítő magánjogi viszonylatokra.” Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp. 1974, 212–213. o.

¹³ Tőkei, i. m. 321–322. o.

¹⁴ Szűcs, i. m. 213–214. o. Bónis György: *A jogtudó értelmiség kialakulása a középkori Nyugat-és Kelet-Európában*. Bp. 1974., Tóth Tamás: *A polgári érdekek érvényesítésének korai formái a francia városokban*. MFSZ, 1976/2–3.

¹⁵ Wiener György: *Városfogalmak és társadalmi formációk II. Világosság*, 1979/2., Földes László: *Tradicionális gazdálkodás. Világosság*, 1973/12.

¹⁶ MEM 1, 278. o.

¹⁷ Szűcs, i. m. 123, 212–213. o.

a skolasztikus kategóriákban elvesztette az „oikosz” és a „politeia” dualizmusát, de a *societas civilis* jelentésváltozáson átesett kategóriájában is megmarad a társadalmi és a politikai berendezkedés egységes jelentése. „A polgári társadalom rendjei a középkorban mint *ilyen* rendek egyúttal törvényhozó rendek voltak, mert *nem* voltak magánrendek, illetve mert a magánrendek politikai rendek voltak.”¹⁸

II

A *societas civilis* kategóriájában a dominium és a *societas* elemeinek szétválasztása a kibontakozó polgári politikai gondolkodás műve, a politika tradicionális felfogása differenciálódik az „államreazon” illetve az immanensen felfogott „gazdaság” tanává, a polgári társadalom és a politikai állam tudományává.¹⁹ A vezető európai országok (Anglia, Franciaország, Németország) polgári politikai gondolkodásának kialakulásában és fejlődésében tükröződtek a nemzeti kapitalizmusok kialakulásának sajátosságai; ez mutatkozott meg a *societas civilis* kategóriájának eltérő interpretációiban is, a *societas civilis*nek civil society-vé, *société civile*-lé és *bürgerliche Gesellschaft*-tá váló átalakulásában. A forradalmi jelentőségű szekularizált polgári politikai gondolkodásnak voltak közös vonásai is, a XVII–XVIII. századi természetjogi felvilágosodás a társadalom törvényszerűségeit a tudomány racionalitása alapján kívánja megkonstruálni, azonban nem differenciál a természeti és társadalmi szférák között, ennek alapja a felvilágosodás természetfogalmának ontológiai kétértelműsége.²⁰ A felvilágosodás természetjoga egyszerre lesz a középkorral szemben a racionalitás, a racionalitás és természetesség pedig a „burzsoázia eszményített birodalmának” hordozójává. „Az ember mint a polgári társadalom tagja, a *nem-politikai* ember, szükségképpen mint a *természetes* ember jelenik meg.”²¹ A *societas civilis* kategóriájának polgári értelmezésében is megmutatkozik a felvilágosodás kettős természetesség fogalma; az „okkutató” politikai tudomány megoldásai a természeti állapot fikcióin alapulnak; „amit a természettől levezetettként foglaltak össze, a természetbe vetített szubjektív értéktartalmak”. (H. Kelsen) a természetes állapot attribútumai írják körül a középkori társadalom „ordo”-jából kibontakozó, a „polgári társadalom” néven

¹⁸ MEM 1, 278–279. o.

¹⁹ J. Habermas: *Theorie und Praxis*. Frankfurt am Main 1972, 48–88. o.

²⁰ „A természetet egyrészt a Galilei és Newton óta végbement nagy természettudományos fejlődés értelmében tiszta objektivitásában, anyagiságában, önállóságában, törvényszerűségében fogják fel, ami megingathatatlanul szilárd ontológiai alapot ad a világszemléletnek és radikálisan eltávolít belőle minden a természetbe belevitt, végső soron antropomorf teleológiai koncepciót, és annak ellenére, hogy a természetkép még lényegében mechanikus elvekre épül fel, a gondolkodás számára megbízható ontológiai alapot vív ki. Másrészt ebből a természetkoncepcióból közvetlenül a társadalmi életnek semmilyen ontológiája sem vezethető le. Mivel a felvilágosodás, oly nagy példaképekre támaszkodva, mint Hobbes és Spinoza, mégis mindenáron meg akarta teremteni a természet és a társadalom egységes ontológiáját, a természetfogalom Galilei és Newton spontánul tiszta ontológiájából váratlanul értékfogalommmá változik át. Ezeknek az egymást kizáró módszertanoknak öntudatlan- egyidejű használata. . . a legmélyebb diszcrepanciákra vezetett a felvilágosodás világnézetében, mindenekelőtt arra, hogy a természet materialista szemlélete szükségképpen és öntudatlanul idealista társadalom és történetiszemléletbe csapott át.” Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I, Bp. 1976, 187. o.

²¹ MEM 1, 370. o.

összefoglalt árutermelői magánszférát.²² A polgári társadalom „természettörténetével”, a felvilágosodás filozófiájával szemben az öntörvényű társadalmiság kidolgozása alkotja a *societas civilis* bürgerliche Gesellschaft-tá való átalakulásának egyik aspektusát, ami az angol–francia szemléleti materializmustól a tevékeny oldalt kidolgozó német idealizmus felé vezet. A társadalmi gondolkodás fejlődése a burzsoázia kialakította új társadalmi integráció, a nemzet keretei között megy végbe, ami alapot ad a társadalmi és a gondolati fejlődés egyfajta tipologizálására.²³

Az egyes nemzeti fejlődések sajátosságainak kérdése eltérő interpretációkra adott alkalmat az állam és társadalom modern viszonyával foglalkozó szerzőknek. A nézetkülönbségekre elsősorban az angolszász (Anglia,USA) és a kontinentális (Franciaország, Németország) fejlődések értelmezései vezettek. A második világháború után kibontakozó nyugatnémet politológia egyes képviselői abban látják a kontinentális és az angolszász gondolkodás eltérést az állam és társadalom viszonyának megítélésében, hogy Angliában nem jött létre egy depolitizált „polgári társadalom” és egy tisztán „politikai” állam szembeállítás, mivel a demokratikus hagyományok, öngazgatási rendszer stb. következtében az állam tartósan ellen tudott állni a bürokratizálódásnak, ami lehetővé tette az arisztotelészi „*societas civilis*” fogalma értelmében a társadalmi-politikai berendezkedés egységének megőrzését. Ezzel szemben a kontinensen, ahol a centralizált-bürokratikus abszolutista állam „összegyűjtötte” a társadalom „politikai szellemét”, a depolitizált társadalom fogalma szembekerült a tőle függetlenedett államhatalommal, s ez az ellentét rögződött meg a polgári társadalom és a politikai állam kategóriáiban.

²² Így ír a természeti állapot fikciói és a születőben lévő polgári társadalom összefüggéseiről Marx: „Az egyes és egyedülálló vadász és halász, akivel Smith és Ricardo kezdi, a XVIII. századi robinzoniádok fantáziátlan képzelődései közé tartozik, amelyek semmiképpen sem csupán túlfinomultság elleni visszahatást és tévesen értelmezett természeti élethez való visszatérítéssel fejeznek ki, ahogy a művelődéstörténészek képzelik. Éppoly kevéssé, mint ahogy Rousseau *Contrat social*-ja – amely a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba – sem nyugszik ilyen naturalizmuson. Ez a kis és nagy robinzoniádok látszata, mégpedig csak az esztétikai látszata. Voltaképpen előlegezése ez a XVI. század óta kialakuló és a XVIII. században már óriási léptekkel megérelődése felé haladó „polgári társadalomnak”. A szabad konkurrencia e társadalmában az egyes ember úgy jelenik meg, mint aki el van oldozva a természeti kötelekektől stb., amelyek őt későbbi történelmi korszakokban egy meghatározott, körülhatárolt emberi tömörülés tartozékává teszik. A XVIII. század profétái előtt, akikre Smith és Ricardo még teljes mértékben támaszkodnak, a XVIII. századnak ez az egyéne – aki egyrészt a feudális társadalmi formák felbomlásának, másrészt a XVI. század óta újonnan kifejlődött termelőerőknek a terméke – eszményként lebeg, amelynek létezése múltbeli létezés, nem történelmi eredményként, hanem történelmi kiindulópontként. Ugyanis a természetszerű egyénként – az emberi természetről alkotott elképzelésükhöz hozzámérten – nem történelmileg keletkezőként, hanem a természettől tételezettként. Ez a csatlakozás eddig sajátja volt minden új korszaknak.” *Nyersfogalmazvány I*, 11. o.

²³ A nemzeti kapitalizmusok eltérő fejlődéséhez: Claudia von Braunmühl: *Kapitalakkumulacion in Weltmarkzusammenhang. Zum methodischen Ansatz des bürgerlichen Nationalstaats. Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 1.*, Frankfurt am Main 1974., illetve ugyanez a szerző: *Die nationalstaatliche Organisiertheit der bürgerlichen Gesellschaft. Gesellschaft*, 8–9. Frankfurt am Main 1976. E. Hobsbawm: *A forradalmak kora*. Bp. 1964., L. Kofler: *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Halle 1948., B. Moore: *Die Soziale Ursprünge der Diktatur und Demokratie*. Frankfurt am Main 1974., A. Soboul: *Du féodalisme au capitalisme. La Révolution française et la problématique des voies de passage. La Pensée* 196. 1977/12., *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London 1954.

Ezért, véleményük szerint, a demokratikus politikai tudomány nem tarthatja fenn az állam és társadalom ilyen kategóriális szembeállítását, ezt a „politikai közösség” kategóriájában kell feloldania. Ebben az elképzelésben nem nehéz felismerni a Németországban hiányzó polgári demokratikus kultúra importjára, és az antidemokratikus német politikai hagyományok kritikájára irányuló, alapjában pozitív törekvést. Ez a szemlélet azonban a történeti fejlődések különössége alapján ignorálja a polgári társadalom és politikai állam minden tőkés társadalomra jellemző, a prekapitalista formákkal szembeni különbségét. Az esztétorténeti fejlődés vonatkozásában pedig elkerüli a figyelmét a már a természetjogi elméletekben jelentkező látens polgári társadalom-kép, és így a fejlődés valódi történeti sajátosságai helyett egy kultúrkritikai akcentussal ellátott eredeti egység (community-so-ciety) állapotát feltételezi.²⁴

Angliában a vallási köntösben folyó polgárháború és forradalmak után a nemesség és a polgárság kompromisszumán alapulva a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények kontinuitása a jellemző. Itt a „korábbi érdek, amelynek sajátlagos érintkezési formáját már kiszorította egy későbbi érdekhez tartozó forma, az egyénnel szemben önállósult látszólagos közösségben (állam, jog) még sokáig egy hagyományos hatalomnak birtokában marad.”²⁵ A jogrend és az államszervezet sajátos tradicionalizmusának megőrzése mellett az angol kapitalizmus a feudalizmusból való „kontinuitásszerű” kialakulása a „peaceful change” (A. Smith – békés változás) talaján történik. Anglia polgári fejlődése a vallási köntösben folyó polgárháború után, az uralmi viszonyok „spontán” átalakulása révén zajlik, a politikai kultúra, államszervezet és értékrend a földjáradékból élő nemesség hatalmi presztízisének bázisai, a „moneyed” és a „landed interest” konfliktusai a „spontánul” kibontakozó parlamentáris berendezkedésen belül oldódnak meg.²⁶

Az angol polgárság ideológiája nem a francia típusú politikai forradalom, hanem egy a gazdasági növekedés és gyarapodás révén fokozatosan politikailag is uralkodóvá váló polgári társadalom elmélete. Az angol és a francia politikai gondolkodás eltérése az állam és a társadalom viszonyának megítélésében azon alapult, hogy míg Angliában a „peaceful change” kontinuitásán alapuló fejlődés egy a klasszikus polgári gazdaságtan alapjául szolgáló polgári társadalom-modell kidolgozásának kedvezett, a „franciaországi változások” „politikussabb” jellege, amely már az abszolutizmus korszakában radikálisan hozta felszínre a bourgeois és a citoyen elválásának tényét, egy a polgári nemzet klasszikus koncepciójában kicsúcsosodó politikai citoyen-közösségiség elméleti megalapozását segítette elő. A francia és a német fejlődésnek – hatalmas különbségekkel – közös törekvésük az árutertermelő individuumoknak az államban konstituálódó „illuzórikus” közössége

²⁴ O. Brunner, i. m. 15–26. o. W. Euchner: *Demokratiethoretische Aspekte der politischen Ideengeschichte*. PW 38–69. Habermas: *Naturrecht und Revolution. Theorie und Praxis*. Jelzett kiad. W. Hennis: *Legitimät. Zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. PVS, 1976. Sonderheft. G. Leibholz: *Staat und Gesellschaft in England*. G. Leibholz: *Strukturprobleme der modernen Demokratie*. Frankfurt am Main 1974. H. Medick: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1973., G. A. Ritter: *Nation und Gesellschaft in England*. HZ.198. Ebben a vitában is megmutatkozott az angolszász és a német társadalomelmélet a második világháború alatti és utáni kapcsolatainak hatása a mai nyugatnémet társadalomtudományra. E kérdéshez: Papp Zsolt: *A filozófiától a szociológiáig? Szociológia, 1978/1*.

²⁵ MEM 3, 68. o.

²⁶ MEM 21, 287. 20, 597–603. o.

elméleti megalapozása. Ez a törekvés megvan Angliában is, de egészen más hangsúllyal. A társadalomtól (society) elválasztott állam (government) csak néhány funkcióira korlátozódik, és működése érintetlenül hagyja az áruterelésben működő bourgeois-t, nem igyekszik azt egy citoyen közösség részévé változtatni a társadalmi normák bensővé tétele révén, hanem a legitim erőszak (coercion) monopóliuma alapján az áruterelés külső feltételeinek biztosítására szolgál. A társadalom és állam felfogása persze erőteljesen eltér az egyes gondolkodóknál, amelyet csak a XIX. századi liberalizmus elődkeresése uniformizál az éjjeliőr-állam fikciójában.²⁷

Az angol fejlődés kidolgozta polgári társadalommodell a középkori hierarchiából eloldott egyéniségre épített, a társadalomszemlélet alapja a „possesive individualism” (tulajdonosi individualizmus) értékrendje, amelyben a „burzsoázia teoretikusai . . . a burzsoázia tulajdonát elméletileg is azonosítják az egyéniséggel”.²⁸ Ennek az angol polgári társadalom-modell alapját alkotó individualista antropológiának elemei a következők:

- az emberi humanitás a másoktól való függetlenségben van;
- a függéstől való szabadság minden másokkal való kapcsolat hiánya, kivéve, amelyekbe az individuum magától lép be;
- az individuum saját személyének és tulajdonságainak birtokosa, amelyekhez semmire sincs szüksége a társadalomtól;
- a személy munkaképessége elidegeníthető;
- az emberi társadalom a piaci kapcsolatok összességét jelenti;
- mivel a mások akaratától való szabadság – ami az embert emberré teszi – mindig individuális szabadság, ez csak annyiban korlátozható szabályokkal és kötelezettségekkel, amennyiben ugyanazt a szabadságot biztosítják mindenki számára;
- a polgári társadalom az individuumok személyének, jogainak és gazdasági tevékenységüknek biztosítására jött létre.

Ez a modell, amelyet Macpherson a XVII–XVIII. századi angol politikai gondolkodás eszméiből konstruált, igen széles skálán mozgó megoldásokban testesült meg.²⁹

Az angol materializmus első alakja, aki végiggondolja a bourgeois és a citoyen szétválását, Hobbes. Nála a citoyen csak az államalapításnál jelenik meg, a burzsoázia számára alkalmas politikai keretek megteremtésénél. Az áruforgalom feltételeit biztosító államhatalom és az árutulajdonosok magánautonómiája között nincsen közvetítés. A polgári társadalom egyénét kielégíti a tulajdon élvezete, amelyet a racionális jogszolgáltatás biztosít.³⁰

Az angol fejlődés másik nagy alakja Locke. W. Euchner szellemes megállapítása szerint, míg Hobbes elmélete a polgári társadalom „zivataros” (Schlechtwetter), addig Locke politikai filozófiája e társadalom „napos” (Schönwetter) ideológiája. Hobbes elmélete a polgári társadalom politikailag cselekvőképtelen állapota, a „szükségállapot” elmélete, amikor a polgári érdekek érvényesülésének védelmét szükséges rosszként az autokratikus államhatalom látja el, míg Locke a „normálállapotot”, a polgári társadalom öngazgatását

²⁷ K. G. Ballesterm: Zur politische Theorie des klassischen englischen Liberalismus. PVS. 1976/2.

²⁸ MEM 3, 213. o.

²⁹ C. B. Macpherson: *The Political Theory of Possesive Individualism*. Oxford 1962.

³⁰ Habermas, i. m. 62–80. o. Euchner, i. m. 49–52. o. Heller Ágnes: A polgári társadalom racionalista utópiája. *Leviatan*. Bp. 1970, 611–649. o.

képviseli. A két elmélet az árutermelés és az államhatalom viszonyának különböző fokozatát képviseli, Hobbes a restaurált királyság, Locke a dicsőséges forradalom korszakában alkot, ennek függvényében eltérően értékeli a polgári társadalom cselekvőképességét. Az állam azonban mindkét esetben a polgári társadalom cselekvéseinek eredménye; „a polgári társadalom anarchiája a modern közállapot alapja, ahogy a közállapot viszont ennek az anarchiának a biztosítéka. Amennyire ellenkezőek egymással, annyira feltételezik egymást kölcsönösen.”³¹ A polgári társadalomról kialakított kép légyege mindkettőjüknél a természeti állapotról és az emberi természetről vallott nézeteikben rejlik.

Hobbesnál az ember társas volta, szemben az antik és középkori mintákkal (*appetitus socialis*, *zoon politikon*), nem tartozik az ember lényegéhez; ugyanakkor az egyenlőség és szabadság már a természeti állapotban is megilletik. Hobbes művét Hegel az immanencia felé tett jelentős lépésnek tartotta, „az államhatalom természetét olyan elvekre igyekezett visszavezetni, amelyek mibennünk rejlenek”.³² Hobbesnál kezdetét veszi a második természetesség, a társadalmiság önálló voltának felismerési folyamata. „A természet szónak kettős értelme van, egyrészt jelenti azt, hogy az ember természete; szellemisége, ésszerűsége a másik állapot, azonban természeti állapota az, hogy az ember a természetisége szerint viselkedik. Így vágyakozásai, hajlamai stb. szerint viselkedik; az ésszerű abban van, hogy az ember úrrá lesz a természetin.”³³ A *Leviatán* 17. fejezete az államelmélet tárgyalásának kezdete a „természetes” állati és a „mesterséges” emberi társadalmak megkülönböztetését tartalmazza, és a természetjogi hagyománnyal szemben nem a „természetes” társadalom reprodukálását, hanem az emberi társadalmak „mesterséges” törvényeinek megfelelő berendezkedést ábrázolja. Hobbes eredményei azonban a felvilágosodás kettős természetfogalmán belül maradnak, a társadalmi cselekvés elmélete hiányában, a társadalmi objektivációkat, normákat, intézményeket a „természetes” hajlamokból vezeti le.³⁴

Hobbes radikálisan szakított a természetjogi konstrukciókkal, ugyanakkor Locke visszatérése ehhez a megoldáshoz nem jelentett tradicionalizmust, hiszen a természetjogi követelményei a polgári társadalom szféráját írják körül; „Locke megoldása ugyan ‚ideológikusabb’, hamisabb, mint Hobbes realizmusa, tartalmilag mégis (vagy épp ezért) jobban megfelel a polgárság érdekeinek”.³⁵ Locke-nál a természetes ember már eleve társadalmisultán jelenik meg, a tulajdon és a család már a természeti állapotban létezett. Filozófiája „a saját munkát nyilvánítja az eredeti tulajdoni jogcímmek, . . . a saját munka eredményének tulajdonát pedig a polgári társadalom alapvető előfeltételének. A saját munka által való elsajátítás törvényét előfeltételezve . . . magától táruul fel a forgalomban a polgári szabadságnak és egyenlőségnek e törvényre alapozott birodalma.”³⁶

Locke-nál a munka a természetjogi konstrukció részeként jelenik meg. Felfogása kiindulópontja a munkaértékelméletet és a polgári társadalom törvényeit természeti törvényként kidolgozó klasszikus politikai gazdaságtannak, azonban nála a munka a természeti

³¹ MEM 2, 116. o.

³² Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. II. Bp. 1977, 315. o.

³³ Uo. 316. o.

³⁴ M. Riedel: *Bürgerliche Gesellschaft und Staat bei Hegel*. Berlin 1970, 30–32. o., Habermas, i. m. 28–74. o.

³⁵ Sajó András: A keresztény államtól a *Leviatánig*. *Világosság*, 1977/8–9.

³⁶ *Nyersfogalmazvány* II, 369. o.

követelményeknek való megfelelést jelenti, s ezzel elvész sajátos antropogenetikai értéke.³⁷ A természeti állapotban mindenki maga birtokolja saját „végrehajtó hatalmát” tulajdona védelmére, a természeti állapot nem politikaelőtti, csupán öngazgató jogállapot. Az ekkor meglévő szabadság mindent társadalmi berendezkedés tökéletességének mércéje, ugyanakkor a természeti állapotot fel kell váltania a „civilizált” állapot jobban funkcionáló intézményeinek, az államhatalomnak és jogrendnek, melyeknek feladata a természeti állapotban élvezett szabadságok tökéletesebb biztosítása, és funkcionálásuk közben rászorulnak a polgári társadalom tagjainak konszenzusára.³⁸

Locke számára az ember csak annyiban a polgári társadalom tagja, amennyiben magántulajdonnal rendelkezik, ennek következménye a „labouring poor” kiszorulása a társadalomból, ami egyébként jellemző a XVII–XVIII. század politikai gondolkodására, az egalitárius eszmék csak később, a francia forradalom hatására jelentkeznek.³⁹

A dolgok eleve meglévő természetes rendjéből nő ki a tulajdon és forgalom védelmére szolgáló állam képe, „az állam a polgári társadalom mellett és rajta kívülálló különös létezéssé vált, de nem más, mint annak a szervezetnek formája, amelyet a burzsoák tulajdonuk és érdekeik kölcsönös biztosítására mind kifelé, mind befelé szükségszerűen maguknak adnak”.⁴⁰ Az állam Locke-nál a polgári társadalom „természeti” állapotát kiküszöbölő „civilizációt” jelenti, tevékenységi területe korlátozott, a polgári társadalom tagjai saját érdekükben követik a „természet” törvényeit, a politika tevékenysége csak a természetes érdek hatásmechanizmusát helyesbítheti. Locke elismerte az állam önálló, a polgári társadalomtól független szerepkörét, azonban a polgári társadalom érdekeit eléggé közvetlenül írta át a politikumba, s így botcsinálta elődjévé vált az éjjeliőr-állam későbbi híveinek.⁴¹

Míg a természeti állapot képe Hobbesnál csupán gondolati konstrukció, addig Locke-nál kettős jelentést kap. Egyrészt gondolati modell a polgári társadalom számára, ahol kifejlődnek a társadalmi berendezkedés alapelvei, másrészt egy kezdetlegestől a civilizált állapot felé haladó történeti fejlődés kiindulópontja, amelynek maradványai Amerikában még fellelhetők.⁴² Ez utóbbi felfogást mint történetfilozófiai alapvetést fejleszti tovább a „skót felvilágosodás” iskolája (A. Smith, J. Millar, Ferguson). A természeti állapotot itt már egyértelműen szembeállítják a civilizálttal, az állam pedig csak a primitív társadalmak „civil society”-vé történő átalakulásával jön létre.⁴³ A polgári társadalom elméleti modellje fokozatosan szabadul meg „természeti” burkától, és válik a társadalmiság öntörvényű területévé, a skót iskola képviselői már a szakosodó társadalomtudományok előfutárai (néprajz, közgazdaságtan), A. Smith pedig a munkaértékelmélet kidolgozásában való részvételével a marxi társadalomelmélet közvetlen elődei közé tartozik.

³⁷ Marx: Értéktöbblet-elméletek I. *MEM* 26/I, Bp. 1976. 331. o., Riedel, i. m. 46–47. o., P. Salvucci: *Adam Smith politikai filozófiája*. Bp. 1976, 120–121. o.

³⁸ Medick, i. m. 64–70. o.

³⁹ W. Euchner: Repräsentation, Eigentum und Herrschaft. *PVS*, 1975/4., Ch. Hill: *Az angol forradalom évszázada*. Bp. 1968, 146., 244. o.

⁴⁰ *MEM* 3, 74. o.

⁴¹ Medick, i. m. 131–133. o.

⁴² Medick, i. m. 64–97., 116–134. o., Heller, i. m. 629–630. o.

⁴³ W. Eichhorn: „Bürgerliche Gesellschaft”. *Philosophisches Wörterbuch* I, Leipzig 1971, 234. o., Fr. Bülow: „Gesellschaft” *Wörterbuch der Soziologie* I, Frankfurt am Main 1973, 287. o.

A skót iskola jelentős előrelépést jelentett a polgári társadalom szférájának vizsgálatában, mégsem maradt ment a tőkés termelés historizálásától. Bár A. Smith nem lépett a fiziokraták nyomdokába, akik a természetes erőforrásokat helyezték előtérbe, mégis „minden terméknek és tevékenységnek csereértékké való feloldása előfeltételezi egyrészt a személyi (történelmi) függőségi viszony feloldódását a termelésben, másrészt a termelők mindenoldalú függőségét. . . amit Smith igazi XVIII. századi módon a történelemelőtti időkbe helyez; ami szerinte megelőzi a történelmet, az éppenséggel terméke ennek.”⁴⁴ Smithnél a primitív társadalmak különböző fokozatain keresztül – melyeknek megkülönböztetése az anyagi termelés módján alapszik (vadász, pásztor) – a „civil society” létrejöttével megváltozik a társadalom intézményes szférája is. A kezdetben csupán társadalmi alárendelést (subordination) felváltja a politikai uralom (civil government) formája. Smith nagy súlyt helyezett a gazdaság fejlődésének történelemformáló erejére, de távol állt tőle az intézményektől függetlenített gazdasági fejlődés elképzelése.

A skót iskola gondolkodói előtt nem maradt rejtve a polgári társadalom kifejlődésének ambivalens jellege, ami egyrészt a civilizáció és gazdagság magas fokát, másrészt a „labouring poor” nyomorát és züllését hozza magával. Azonban a felismert ellentmondások ellenére is igenlik ezt a fejlődést, bízva negatív következményei meghaladásának lehetőségében, Smith szerint a polgári társadalom egyéneinek egyenlő esélyeit a politika beavatkozása biztosíthatja. Többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a smithi gazdaságelmélet az „invisible hand” (láthatatlan kéz, amely az individuumok által nem is tétélezett célok felé viszi őket) jelenségének ellenére sem jelentett „prestabilizált” harmóniát, amely teljes mértékben nélkülözheti a politika rendező funkcióit.⁴⁵ Smith távolról sem volt az a könnyed optimista, akinek a későbbi liberalizmus őt beállította. Társadalomelméletét Newton módjára az objektív természettörvények alapjaira kívánta állítani, azonban megvolt nála a természetjogi konstrukció is, amely a társadalmi berendezkedések fejlettségének mércéit szolgáltatva, ennek alapján gyakorolta merkantilizmus-kritikáját, melynek éle elsősorban az államhatalomnak a gazdaságilag erősebbek különös érdekei által történő monopolizálása ellen irányult (government of shopkeepers). Az államnak a „pártatlan bíró” szerepét kell betölteni, de ha a „commercial society” körülményei között a kereslet-kínálat mechanizmusa által veszélyeztetett gyengébb érdek védelmére van szükség, a szociális kérdések megoldására jogosult az állami beavatkozás.⁴⁶

A társadalom és állam viszonyának a XVII–XVIII. századi angol gondolkodóknál kialakult szemlélete a XIX. századi liberalizmus elődkereső buzgalomával ellentétben nem nyújtja az éjjeliőr-állam később is csak erőltetetten kialakított képét.⁴⁷ Hobbes, Locke, Smith egyaránt a polgári társadalom ellentmondásosságából fejtik ki az állam mint önálló, intézményes konfliktusmegoldó mechanizmus szerepét. „A közösségi és illuzórikus közösségi érdekekkel állandóan valóban szembeforduló különérdekek gyakorlati harca is szükségessé teszi, hogy az illuzórikus ‚általános’ érdek mint állam gyakorlatilag közbelépjen és megfékezze őket.”⁴⁸ Az államban intézményesített erőszak biztosítja az érdekek szabad

⁴⁴ *Nyersfogalmazvány* I. 73. o.

⁴⁵ Polányi, i. m. 214. o., Salvucci, i. m. 19., 21–29., 127–128. o., Medick, i. m. 238. o.

⁴⁶ Medick, i. m. 261., 289., 298., o., Salvucci, i. m. 14–15., o., Ballesterm, i. m.

⁴⁷ Hobsbawm, i. m. 253–254. o.

⁴⁸ *MEM* 3, 34. o.

figyelembevételén alapuló, depolitizált társadalmi szférát, amely az állam működését „szerződéses” konszenzusával legitimálja. Ez azonban egyáltalán nem jelenti az állam és a politikai intézményesülés „eszközként” történő felfogását a társadalom felől, ami az angolszász fejlődés második vonulatának, az észak-amerikai gyarmatok politikai gondolkodásának sajátossága.

A gyarmatokon, ahol a „polgári társadalom nem a feudalizmus alapzatán fejlődött ki, hanem önmagától kezdődött, és a társadalom nem egy évszázados mozgalom túlélő eredményeként jelenik meg, hanem egy új mozgalom kiindulópontjaként, az állam, minden korábbi nemzeti alakulattól eltérően, eleve alá volt rendelve a polgári társadalomnak”. „A modern állam legkiteljesedettebb példája Észak-Amerika.” E fejlődés álláspontjáról „a polgári társadalom Angliában nem tisztán, nem fogalmának megfelelően, nem önmagával adekvátan létezik”, itt „gátolták és csorbították a feudális időszak hagyományozott korlátai”. Az itt kialakuló elméletekben „a hagyományos, nem magának a polgári társadalomnak az öléből sarjadó befolyásoknak a természetes viszonyokra való zavaró behatása... végső soron az államnak a polgári társadalomra gyakorolt befolyására, túlkapásaira, beavatkozásaira redukálódik.” „A polgári viszonyok önmagukban tekintve, azaz az állami befolyások elvonása után, valóban mindig a polgári gazdaság harmonikus törvényeit fogják igazolni.”⁴⁹ Locke és Smith elméletének újjvilágbeli adaptációjában a természeti és a társadalmi állapot megkülönböztetése helyére a társadalom és az állam megkülönböztetése lép. A kormányzat „egy nemzeti társulás, amely a társadalom elvei szerint működik”, a kormányzat „out of society” (kívül van a társadalmon), „csak egy kis részét alkotja a civilizált életnek” (T. Paine).⁵⁰

A társadalom, az árutermelő gazdaság rendszere természetes harmóniában létezik, ha szabad a kormányzat beavatkozásaitól. Az állam a legjobb alkotmány mellett is csak szükséges rossz. „A társadalmat szükségleteink, az államot pedig gyengeségünk hozza létre” (T. Paine). Ha a társadalom meg tudná magát szervezni, nem volna szükség az államra. A gazdasági növekedés spontánul hozza magával a civilizáció és erények növekedését, és a társadalom javulásával párhuzamosan az állami funkciók csökkenését.⁵¹ A klasszikusok ilyen interpretációja, amely csak két lehetőséget enged meg: „société libre, gouvernement simple” vagy „société contrainte, gouvernement compliqué” (Bastiat), (szabad társadalom, egyszerű kormányzat illetve korlátozott társadalom, bonyolult kormányzat)⁵², az európai liberalizmus historizáló illúziója. Mint Marx megjegyzi „a harmonies économiques utolsó menedéke az állam, amit eredetileg e harmóniák egyetlen békebontójának neveztek”.⁵³

⁴⁹ *Nyersfogalmazvány* I, 2–3. o.

⁵⁰ S. J. Wolin: *Politics and Vision*. London 1960, 130., 313. o.

⁵¹ Habermas: *Naturrecht und Revolution*. Uo. jelzett kiad.

⁵² Wolin, i. m. 291. o.

⁵³ *Nyersfogalmazvány* I, 4. o. Az USA politikai gondolkodásában is már korán megjelenik az állami gazdaságpolitika követelése, a smithi gazdaságtudomány kritikájával együtt. (Cl. von Braunmühl, i. m. 311. o.)

Az angol fejlődéstől eltérő problémákat vetett fel a francia polgárosodás; Angliában a felemelkedő burzsoázia és a polgárosodó nemesség kopromisszuma megmutatkozott az angol államszervezet és jogrend sajátos tradicionalizmusában, a „peaceful change” útján fejlődő angol burzsoázia elutasítja azt a radikális politikai ideológiát, amelyet a francia felvilágosodás alakít ki. Franciaországban a forradalom teljesen szakított a múlt hagyományával, ideológiájával, az eddigi polgári fejlődésekkel szemben politikai „A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt, de az első, mely teljesen ledobta magáról a vallási köpenyt, és melyet leplezetlenül politikai vonalakon vívtak meg.”⁵⁴

A polgárosodás eltérő volta nyomot hagyott a „societas civilis”-nek „civil society”-vé, illetve „société civile”-lé történő átalakulásában is. Míg a XVII. századi „vallási” polgárháborúk után „forradalom nélkül”, a „peaceful change” útján fejlődő angol burzsoázia a societas civilis tradicionális kategóriájából a civil society, a politikai gazdaságtan „homo oeconomicus”-át teremti meg, a francia fejlődés a feudális abszolutizmus kritikájával és a polgári társadalom utópiáival egy „homo politicus”-okból álló citoyen közösség, a klasszikus polgári nemzetkoncepcióhoz vezető société civile megalapozását készíti elő.⁵⁵

Diderot Enciklopédiája szerint, „société qui embrasse tous les hommes” (társadalom, mely minden embert magában foglal), a société civile nem más mint corps politique, azaz a polgári társadalom egy az egész népeiséget magában foglaló politikai közösség. A société mellett álló hivatkozások „cité, citoyen, état, nation, peuple” címszavaira, jelzik azt a logikát, amellyel a polgári társadalom újból politikai közösséggé válik, az abszolutizmus szemléletében a peuple azonos jelentéktelenségre ítélt társadalmából a francia forradalom deklarálja a citoyenek közösségét jelentő modern nationt. Ezek a jelentésváltozások jelentkeznek a harmadik rend gyűlésének 1789. júniusi vitájában; itt Mirabeau azt javasolja, hogy nevezzék magukat „représentants de peuple français”-nak, de a többség tiltakozott az abszolutizmusban lejáratott peuple ellen, s így jött létre az „assemblée nationale” terminus. „A francia forradalom első ízben deklarálta azt a felvilágosodás eszmevilágában, Voltaire és Rousseau írásaiban érlelődő koncepciót, hogy a nation egyfajta corps politique, azaz a történeti keretek közt összefüggő állampolgároknak a nemzetgyűlésben képviselt újszerű politikai társulása, a szuverenitás birtokosa, a „nemzeti állam” elvi forrása.”⁵⁶

Egyszerűsítés az angol és a francia fejlődés különbségét a homo oeconomicus és a homo politicus címszamaival jelölni, a reprezentatív kormányzat elméleti előkészítése az angol fejlődés szerves része (Locke), és Franciaországban is megjelenik a polgári társadalom liberális felfogása (Condorcet, Turgot). Azonban az államnak a magántulajdon és az árucserre védelméből történő angolszász levezetései nem mutatják a „politika elvének” azt a kidolgozottsági fokát, amelyet a francia fejlődésben elér. Az angolszász gondolkodásban a politika az állam előtt meglévő természetes rend törvényein alapul, a politikáló közvélemény feladata az állami aktusoknak a természetes rend előírásaival történő egybevetése, és konszenzusuk ennek eredményétől függő biztosítása az államhatalom számára. A

⁵⁴ MEM 21, 597–603. o.

⁵⁵ B. Groethuysen: *Philosophie la Révolution française*. Paris 1956, 189–199. o., Habermas, i. m.

⁵⁶ Szűcs, i. m. 219. o.

„volonté de tous” (a mindenki akarata), a polgári társadalom „atomisztikája” itt nem transzformálódik a politika elvét jelentő „volonté générale”-lá (közakarat).

Rousseau-nál középponti kérdés volt a bourgeois és a citoyen elválása, és ennek a politikum közvetítésével történő felszámolása. A civilizáció fejlődése a természetes embert, aki a természeti állapotban – ez Rousseau-nál pusztán elméleti konstrukció – semmi mást nem tett, mint megvalósította „emberi természetét”, kettészakítja homme-ra és citoyen-re. A nevelés kezdetén el kell döntenie, hogy a természetit vagy a társadalmi nyomják-e el az emberben, embert vagy állampolgárt kívánnak nevelni, a kettő ugyanis összeegyeztethetetlen. Aki természetes érzelmeit meg kívánja őrizni a polgári társadalomban, lehetetlenre vállalkozik, sem polgár, sem ember nem lesz igazán. A polgári társadalomban, amely minden pozíciót előre meghatároz, az egyéneknek kell a társadalomban meglévő elvárásokhoz idomulniuk, nem válhatnak olyan abszolút egésszé, ami csak az önmagához hasonlókhöz viszonyuló természetes ember sajátja; itt minden ember egy közös nevezőhöz, a társadalomhoz való viszonytól válik függővé.⁵⁷ Rousseau társadalomkritikája, amely később a jakobinizmus elméleti alapját adja, maga is polgári, de kispolgári talajon áll. Esménye a független individuális kisárutermelők társadalma, ahol senki sem szorul a bérmunkára, hanem magát és családját mindenki el tudja tartani.⁵⁸

Erről az álláspontról adja az abszolutizmus és a modern államiság kritikáját. A modern városi polgárt (bourgeois) tévesen azonosítják a honpolgárral (citoyen), a franciák helytelenül hiszik magukat citoyeneknek, a szabad politikai közösségek tagjait nevezhetjük csak így, ezért nem alkalmazható ez a francia király alattvalóira. A haza és a honpolgár kifejezéseket ki kellene törölni a modern nyelvekből, hogy ne vezethessenek ilyen félreértésekre.⁵⁹ Az állampolgár kifejezés csak az ókor városállamainak, illetve az újkori városköztársaságok tagjainak lehet az elnevezése, Rousseau szerint valódi politikai közösség csak viszonylag kis terjedelemben jöhet létre, állandó harcban a partikuláris érdekek kibontakozása ellen, a tulajdon és az erkölcsök szigorú szabályozásával.⁶⁰ A politikai közösséget Rousseau „bornírt”, korlátozott terjedelmet reprodukáló módon képzei el. Ez a politikai közösség képes a homme és citoyen újraegyesítésének végrehajtására, „a társadalom valamennyi tagja minden jogával együtt beleolvad az egész közösségbe”. „A társulásnak ez a ténye a szerződő magánszemélyek helyébe egy erkölcsi össz-személyiséget hoz létre, ez annyi tagból áll, ahány szavazata van a testületnek, mely ezzel a ténnyel nyeri el egységét, közös én-jét, életét és akaratát.”⁶¹ A bourgeois megszűnt, és megmarad az egymással kibékült homme és citoyen, egy minden ízében politikai társadalom, amelyben az autonóm magánszféra, az államtól emancipált polgári társadalom számára semmi hely sincs.⁶² A természetes rend begyreállítása Rousseau alapvető törekvése, azonban ezt nem vezeti el angol mintára közvetlenül a polgári társadalom spontán érdekmechanizmusából, hanem a politikai élet közvetítésével kívánja létrehozni. A ter-

⁵⁷ Rousseau: *Emil vagy a nevelésről*. Bp. 1965. I. könyv.

⁵⁸ N. Poulantzas: *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*. Frankfurt am Main 1975, 176–177. o.

⁵⁹ Rousseau: *A társadalmi szerződés*. Bp. 1958. 100–102. o.

⁶⁰ Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább*. Bp. 1979. 64–84. o.

⁶¹ Rousseau, i. m. 100., 101–102. o.

⁶² Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Jelzett kiad. 143. o.

mészertes rend autonóm érvényesülése helyett itt a „politika elve az akarat” (Marx) szerepe lép előtérbe.

Rousseau kortársai, a fiziokraták, bár a modern közgazdaságban úttörői közé tartoznak, de nem ismerték fel a társadalmiságnak a munkatevékenységen alapuló önálló jellegét, belül maradtak a felvilágosodás kettős természetfogalmán; „azt tartották, hogy mind a természetnek, mind a társadalomnak van egy a gondviselés által létrehozott rendje, a természetes rend (ordre naturel). Mechanikai mozgásra vezetve vissza mind a természeti, mind a társadalmi folyamatokat, a gazdasági törvények náluk beletorkollanak a világmindenség egyetemes törvényeibe. Innen is az irányzat elnevezése: fiziokrácia.”⁶³

A gazdaság törvényei megismerhetőek, érvényesülésüket a politika elősegítheti, de a polgári társadalom öntörvényű terület. Számukra nem jelent problémát a citoyennek az abszolútizmusban történő felszámolása, a természetes rend védője a monarcha, azonban a természetes rend törvényeibe való bepillantást a „publique éclairée” (felvilágosodott közvélemény) közvetíti; a gazdaság ideális rendjét az emberi értelemmel, a felvilágosult magánemberek közvéleményének kell felismernie és az abszolútista államnak megvalósítania, az uralkodó és a közvélemény kölcsönhatásából keletkező elvek alapján. Az ordre naturel a politika közvetítésrendszerén keresztül válhat csak az ordre positif-fé, a természetjogot a törvényhozásnak kell pozitív joggá emelni. A természeti és társadalmi szférák differenciálatlansága ellenére, felismerik a politikai tevékenység autonóm szerepét a spontán érdekméchanizmus érvényesülése mellett.⁶⁴

Jellemző, hogy A. Smith, aki a fiziokraták tanítását továbbfejlesztve a munkaértékelmélet megalapozásával – bár ellentmondásosan, az embernek a természettől fogva meglévő, cserére való hajlamából vezeti le a munkamegosztást, de az ennek következményeként létrejövő társadalomban meglátja a természettől való éles elkülönülést⁶⁵ – előrelépett a „második természet” önálló voltának felismerése felé, maga is elfogadott bizonyos mérvű állami beavatkozást. De a gazdasági életet szerinte „az ember saját helyzetének megjavítására irányuló törekvése”, az érdekek spontán játéka kormányozza, az uralkodó vagy a tőkések kollektív bölcsessége nem kell, hogy öröködjék a gazdasági élet természetes rendje felett.⁶⁶ A kapitalizmus eltérő fejlettségén túl megmutatkozik ebben a nemzeti kapitalizmusok eltérő fejlődése is, a társadalom és az állam viszonyának eltérő felfogásában az angol és a francia fejlődések között rejlő különbség.

Míg Angliában az elméletben az állam el van különítve a társadalomtól (the government out of society), Franciaországban egy a társadalomra alapozó államról és államilag szabályozott társadalomról van szó (corps social-société politique).⁶⁷ „A fiziokraták filozófiája nem annyira a gazdasági életre, mint inkább az államra és a társadalomra mint egészre vonatkozott”. „Az az egység, amelyre az ordre naturelben működő önszabályozás vonatkozott, nem a gazdasági rendszer volt, hanem az emberi társadalom mint egész.”⁶⁸ „Az állam és a társadalom berendezkedése a politikai álláspontokról tekintve nem két

⁶³ Mátyás, i. m. 22. o., vö. Polányi, i. m. 210–211. o.

⁶⁴ Habermas, i. m. 140–141. o.

⁶⁵ Mátyás, i. m. 31. o.

⁶⁶ Uo. 33. o.

⁶⁷ Habermas: *Naturrecht und Revolution*. Uo. Jelzett kiad.

⁶⁸ Polányi, i. m. 211., 212. o.

különböző dolog.”⁶⁹ Az eltérő álláspontok a polgárosodás eltérő voltának következményei. Míg Angliában változatlanak tűnő intézményes keretek (állam, jog) biztosítják a tőkés termelés létrejövését és fejlődését, Franciaországban az intézményes szférát egy csapásra, forradalmi módon alakítják át. Ehhez kapcsolódik a természetjog és a filozófia eltérő szerepe is. Míg a francia forradalom törvényhozásának az a feladata, hogy a természetjogot pozitív joggá emeljék, és a „filozófusok igazságát deklarálják” (Sieyès), addig Angliában a vallási köntösben lezajló polgárháború után, a „peaceful change” kontinuitásszerű fejlődésével, a jogrend és államszervezet tradicionalizmusa mellett, a természetjognak pozitív joggá emelése nélkül biztosított a gazdaság „természetes” rendjének érvényesülése.⁷⁰

IV

Az egymástól lényegesen különböző angol-francia fejlődés közös vonásokat mutat az eltérő német fejlődéssel szemben. „A franciák és az angolok legalább megmaradnak a politikai illúziónál, amely még a legközelebb áll a valósághoz, a németek viszont a ’tisztaszellem’ tartományában mozognak”, mégis bár a „franciák és angolok, először írtak történelmi műveket a polgári társadalomról”,⁷¹ csak a polgári társadalom „természet-történetét” írják meg, a „tevékeny oldalt”, a munkatevékenység centrális szerepén alapuló „második természet”, a természettől elvált önálló társadalmiság elméletét a német idealizmus hozza létre.

Itt következik csak be radikális szakítás a felvilágosodás kettős természetfogalmával. A felvilágosodás természetjogi szemlélete „az ember veleszületett, automatikusan birtokolt, minden egyénben eleve meglévő történetfeletti, belső lényegével operált”. . . „amely lehetővé tette ugyan” antropológiai demokratizmusával „valamennyi ember szabadságának és egyenlőségének deklarálását, de nem futhatott ki valóságos társadalmiszemléltre”. „A klasszikus német filozófia – elvont öntudattá transzponálva a magánembert – átváltott a történetfilozófia vágányára, az ember lényegét történetiségében ragadta meg, de egyben objektivációi felülkerekedését fogalmazta meg vele szemben, amelyek elszabadultak, s ’saját’ történetük önálló futása inkarnációjának tekintették az embert.”⁷²

A német fejlődésnek az a paradoxona, miszerint az „elkészt” polgári fejlődés bizonyos szempontból adekvátabb, magasabb szintű elmélet kidolgozását teszi lehetővé, végigvonul a *societas civilis* átalakulásának utolsó, a *bürgerliche Gesellschaft* létrehozását eredményező szakaszán. Az angol-francia felvilágosodás államelméleteinek „szerződéses” konstrukciói – bár a polgári társadalomról kialakított képük előfeltételezi a tradicionális, a társadalmi berendezkedés és politikai berendezkedés azonosságát jelentő állapot felbomlását, az árutermelők magánautonómiáját, és az erőszak monopóliumával rendelkező politikai államot – mégsem tudták igazán kategoriális különbséggé emelni az állam és

⁶⁹ MEM 1, 400. o.

⁷⁰ MEM 20, 600–601. o., Habermas, i. m., Groethuysen, i. m., Ludassy Mária: *Megvalósítjuk a filozófia ígéreteit*. Bp. 1972., A természetes erények és a mesterséges igazság. MFSZ 1976/3, 419–421. o.

⁷¹ MEM 3, 42., 29. o.

⁷² Ágh Attila: *A materialista történetfelfogás születése*. Bp. 1974, 141–142. o.

társadalom elválasztását. A felvilágosodás „néma”, természeti általánosságként felfogott „emberi természete” alapján az állam az egyesek megegyezésének függvényévé vált. Az antropológia individuális „demokratizmusa” alapján lehetetlen volt megfogalmazni az állam mint objektiváció valóságos specifikumát, az egyének akaratától való függetlenségét, „általánosságát”, az államiság modern formáját, a társadalomtól való elválást.⁷³

Hegel liberalizmus és polgári demokrácia kritikája, elméletének politikailag konzervatív jellege, tudományosan éppen ellenkező eredményre vezetett, társadalomfelfogásának az angol-francia felvilágosodás fölötti fölényét éppen az teszi lehetővé, hogy kevésbé demokratikus alapokon nyugszik. „A történelemben olykor előfordulhatnak ilyen paradoxonok. Ebben az esetben a paradoxont mindenekelőtt az szüli, hogy az összeütközés tisztán ideológiai területen zajlik, és hogy a demokrácia, a németországi demokratikus forradalom mellett vagy ellen való állásfoglalás viszonylata politikailag nem lehetett időszerű”⁷⁴, írja Lukács György Hegelnek Fichtéhez való viszonyáról, akinek filozófiája ugyancsak a felvilágosodás radikális antropológiáján alapult. Lukács ebben a művében kimutatja, hogy a hegeli filozófia nagy eredményei, a munka szerepének felismerése és a polgári társadalom elmélete, részben a fiatal Hegel demokratikus politikai nézeteinek feladásával (az antikvitás végleges letűnésének, megvalósíthatatlanságának felismerése, és a modern polgári társadalom igénye) függenek össze. Hegel filozófiája, a bürgerliche Gesellschaft elmélete azonban csak a Marx előtti német polgári gondolkodás fejlődésének lezárása, és magában hordozza ennek ellentmondásait. A „német mizériával” való teljes szakítás már egy új értékrend – az „emberi emancipáció” – alapjáról történik.

A német fejlődés jellemzője az angol-franciával szemben az „elkésettség”. A középkorban gyökerező történeti folyamatok következtében nem alakul ki egységes nemzet-állam, és az egyes partikuláris államterületeken belül hajtják végre a feudális abszolutista állam, a centralizált bürokratikus intézményi állam (rationales Anstalt) létrehozását. A német polgárosodás a törpe abszolutizmusok keretein belül kispolgári jelleget ölt, és az állami bürokrácia közvetítette egységes „alattvalói” tudat révén idomul a feudális állapotokhoz. A francia forradalom hatására kibontakozó „felülről való forradalom” (Hardenberg) a felvilágosult abszolutizmus révén nyit államilag ellenőrzött és engedélyezett utat a

⁷³ A klasszikus német filozófia, jelesül Hegel felfogásának az angol–francia felvilágosodás állam- és társadalomszemléletével szembeni újdonságát jól mutatják a következő sorok: „Szabadság és egyenlőség azok az egyszerű kategóriák, amelyekben gyakran összefoglalták azt, ami állítólag alapmeghatározása, végső célja és eredménye az alkotmánynak.” „Ami mindenekelőtt az egyenlőséget illeti, az az ismert tétel: minden ember természettől fogva egyenlő, azt a félreértést tartalmazza, hogy a természetet összetévesztik a fogalommal; azt kell mondani, hogy ellenkezőleg, természettől fogva az emberek csak egyenlőtlenek.” „Hogy pedig ez az egyenlőség létezik . . . ez oly kevésbé természettől fogva van, hogy inkább csak terméke és eredménye a szellem e legmélyebb elve tudatának és e tudat általánosságának és kialakulásának.” „Semmi sem vált ismertebbé, mint az a felfogás, hogy mindenkinek korlátoznia kell a maga szabadságát a többiek szabadságára való tekintettel – hogy az állam e kölcsönös korlátozás állapota, a törvények pedig korlátozások. Az ilyen felfogásokban a szabadságot csak esetleges tetszésnek és önkénynek tartják.” Hegel: A szellem filozófiája. *Enciklopédia* III, Bp. 1968, 539§. „Ha az államot összetévesztik a polgári társadalommal, s rendeltetését a tulajdon és a személyes szabadság biztonságában és védelmében látják, akkor az egyes embereknek mint olyanoknak az érdeke a végső cél, amely egyesíti őket, ebből pedig éppúgy következik, hogy az ember tetszésétől függ, tagja-e az államnak.” Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Bp. 1971. 258 §.

⁷⁴ Lukács György: *A fiatal Hegel*. Bp. 1976. 299. o.

polgárosodáshoz. A 48-as forradalom bukása után a német egyesítést a porosz állam hajtja végre, és az új államkeretek közt végbemenő intenzív iparosítás a modern bürokráciát a porosz bürokrácia hagyományaira építi.⁷⁵ „Az abszolút monarchia korszakában – amely itt legelnyomorodottabb, félig patriarchális formájában jelentkezett – az a különös szféra, amelyre a munka megosztása révén a közügyek igazgatása hárult, abnormis függetlenségre tett szert, amelyet a modern bürokráciában még tovább vittek.”⁷⁶

A polgárosodás ilyen keretek közt pusztán „gazdasági” jelleget kapott, „a polgárt munkára teremtették, nem uralkodásra, az államférfi feladata pedig az uralkodás” (H. Baumgarten). „A német Arisztotelész, aki Politikáját a mi állapotainkból akaróna meríteni, műve élére ezt írta: „Az ember társas, de teljességgel apolitikus állat. A polgárságnak ezt az apolitikus jellegét a német nyelv is tükrözi, a „Bürger” fogalmán belül nem válik szét a bourgeois és a citoyen jelentése, a politikai hatalom és a polgárok közötti viszonyt az „Untertan” (alattvaló) kifejezés jelöli, az „állampolgár” szót a hivatalos nyelvben először csak az 1848-ban kiadott „Die Grundrechte des deutschen Volkes”-ban tűnik fel először.⁷⁸

A német liberalizmusban a polgárság politikai mozgalmán is megmutatkozik az elkésetttség: „Kiemelték már, hogy a német fejlődés különbsége az angolszásztól a XIX. században azzal jellemezhető, hogy itt a demokratikus gondolatnak a liberalizmussal szemben kellett érvényesülnie. . . A 48-as forradalom kudarca után a német liberálisok mindjobban a félig-meddig abszolutisztikus, a feudálisok vezető szerepére épülő államhatalom védelme alá helyezkedtek, tevékenységük egyre inkább a tisztán gazdasági tevékenységre korlátozódott. A nemzeti liberalizmus és a konzervativizmus közötti különbséget a 'gazdálkodó' polgárság és a 'politizáló' nemesség közötti munkamegosztás jellemzi.”⁷⁹ A német liberalizmus szembekerülve a negyedik rend emancipációjával, a munkásosztály önálló politikai jelentkezésével, a munkásmozgalom ellen a repressziót és szociálpolitikát egyaránt biztosító állam védőszárnyai alá menekül.⁸⁰

A német fejlődés elkésetttsége következtében a XVIII. században a tőkés termelés csak igen szerény mértékben jelentkezhetett. A gazdaság és társadalom tradicionális szerkezete változtathatatlanak tűnt. A societas civilis klasszikus kategóriája szívósan fennmarad a politikai gondolkodásban. „Az emberi társadalom . . . polgári, vagy házi társadalom (bürgerliche oder häuslich) . . . a polgári társadalom nem jelent mást, mint a házi társadalmak egyesülését.” (Ch. Thomasius 1725) „Az állam 'családok egyesülése' amely . . . öröklete- sen és tulajdonként egy legfelsőbb családhoz, a dinasztíának nevezett családhoz tartozik.”⁸¹ A családok egyesüléseként megjelenő államiság esetén még nem lehetett szó

⁷⁵ MEM 4, 38–58. o.. MEM 21, 335–387. o. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp. 1974, 24–70., Poulantzas, i. m. 178–181. o., W. Conze: *Staat und Gesellschaft in der frührevolutionären Epoche Deutschlands*. HZ, 1958/1., B. Moore, i. m. 487., 502–509., 528–535. o.

⁷⁶ MEM 3, 180. o.

⁷⁷ MEM 1, 341. o.

⁷⁸ MEM 3, 186. o., Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Bp. 1971. 110. o., Hegel: *Előadások a filozófia történetéről* II, Jelzett kiad., 257. o.

⁷⁹ R. Ebbinghausen: *Die Parteidemokratie und die Parteisoziologie*. Berlin, 1969, 22–23. o.

⁸⁰ H. Grebing: *Liberalismus, Konservativismus, Marxismus*. PW 70–74. o.

⁸¹ MEM 1, 341. o.

valódi, az árutermelői magánszféraként értelmezett polgári társadalomról, amelyben „A polgári társadalom kiragadja az egyént ebből a kötelékből (család – Sz. M.), tagjait elidegeníti egymástól, s elismeri őket önálló személynek”: „a polgári társadalomban a család alárendelt valami, és csak az alapot veti meg, hatása már nem olyan átfogó”.⁸²

Az abszolutizmus a „házi társadalom” szabályozásával, minden személyre mint az árucsere alanyára a magánjogi kodifikációk révén kiterjesztett jogalanyisággal jelenti a „házi társadalom” bomlásának kezdetét, a család feloldódását a polgári társadalomban; „A polgári társadalom kisebb, a természet vagy a törvény, avagy mindkettő által összekapcsolt társadalmakból és rendekből áll össze.” (Allgemeine Landrecht). Az „alattvaló” egységes fogalma kezdi felbomlasztani egy az abszolút hatalom előtt egységes polgári társadalom tagjává, általában vett államtaggá a különböző hierarchikus viszonylatokban, rendekben, családokban „szétforgácsolt” népességet; „vannak olyan alattvalók, amelyek nem polgárok, például a szolgák és az idegenek, míg mások egyben polgárok is. Azonban vannak olyan polgárok, amelyek nem alattvalók, például a monarcha.” (Scheidemantel 1782.)⁸³ A család azonban Németországban továbbra is a tradicionalizmus bástyája marad a társadalomban és a gondolkodásban egyaránt; „a család . . . a későbbiekben, amikor a megszorodott szükségletek új társadalmi viszonyokat és az emberek megszorodott száma új szükségleteket teremt, alárendeltté válik (kivéve Németországban)”.⁸⁴

A polgári gondolkodás a német elmaradottság közepette való megszületésén rajta hagyta bélyegét a polgárosodás sajátos útja. Az állam szerepének kitüntetett volta következtében „az önmagáért-valóságot magasztaló nagy német koncepciók mindig készen álltak az állam istenítésére”. (T. W. Adorno) Az állam központi szerepének következtében a liberálisok, egyes szocialisták (pl. Lassalle) és konzervatívok egyaránt az államtól várják az ipari forradalom felvetette szociális problémák megoldását. Az angol ipari és a francia politikai forradalmaknak a németek csupán szellemi kortársai, az ezek felvetette konfliktusok és problémák sok esetben találó és jogosult kritikája azonban a német fejlődés eszményítéséhez, az „antibürgerliche Bürgerlichkeit” (polgárelenyes polgáriasság) megjelenéséhez, a polgári demokrácia és kapitalizmus romantikus kritikájához vezetett. A nemzeti fejlődés német útja, a nemzeti tudat „kultúrnemzetként” történő számontartása és a felülről való egyesítés is a nemzetállam abszolutizálása, az állami lét fetiszizálása felé hatnak.⁸⁵

Az állam és társadalom viszonyának felfogásában ez úgy jelentkezett, hogy az állam a társadalom fölé rendelt, autonóm szférává, az igazság és erkölcs székhelyévé válik, a „család és . . . társadalom úgy jelennek meg, mint a sötét természeti alap, amelyből az állam világossága meggyullad”⁸⁶, a polgári élet alacsonyabbrendű materiális szféra, amely

⁸² Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Jelzett kiad., 238. §.

⁸³ Riedel: *Der Begriff der „bürgerlichen Gesellschaft” und das Problem seines geschichtlichen Ursprungs*. Uo. Jelzett kiad.

⁸⁴ MEM 3, 30. o.

⁸⁵ A német gondolkodás „szűkebb értelemben vett közösségek értékeit ruházta egyes intézményekre és azok állami rendszerére”, „egy hatalmas szervezet tündökölt itt az „elsődleges csoportok” közösségi értékeivel”. Somlai, i. m. 33. o.

⁸⁶ MEM 1, 205. o.

fölött az állam dominál. A német gondolkodásban megjelenik a „Gemeinschaft” módjára elképzelt társadalmi integrációknak a „Gesellschaft”-tal való szembeállítás, és az eredeti egységet képviselő közösségek előnyben részesítése a dezintegráló polgári társadalommal szemben.⁸⁷ A különböző formában megkonstruált „Gemeinschaft”-ok biztosítják a „nép és állam”, „nép és közösség” szerves egységét, és egészen a fasizmusig továbbélő hagyományok alapjaivá lesznek.⁸⁸

Ami közös bennük, az, hogy a társadalmi integráció és a politikai intézmények közötti organikus, és szétválaszthatatlan kapcsolatot konstruálva, kiiktatják a politikum, a citoyen-tudat közvetítő szerepét. A közösségnek itt egy politikumtól és társadalmiságtól megszabadított elmélete jön létre, ami a felborult klasszikus polgári értékrendből kitesékeli magát a nép közösségében feloldott polgári társadalmat is. Az eredeti egység létrehozására való törekvés a restauráció és ellenforradalom politikai gondolkodásában lesz végleg uralkodóvá, de elemei megtalálhatók a német felvilágosodás és racionalizmus talaján álló Hegel gondolkodásában is, aki bár „tudja a polgári társadalom és politikai állam elválasztottságát, de azt akarja, hogy az államon belül ennek egysége fejeződjék ki”; „a mélyebb mozzanat Hegelnél abban van, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elválasztottságát ellentmondásosnak érzi. A hamis mozzanat, hogy beéri a feloldás látszatával és azt magának a dolognak tünteti fel.”⁸⁹

A bürgerliche Gesellschaft koncepciója tehát a civil society és a société civile kategóriáitól igencsak eltérő tartalmak hordozója. Alapproblémája egy az államban integrálódó, „politikus” közösség elméletének kidolgozása. Az egyes megoldások azonban itt is széles skálán mozognak, a német felvilágosodás filozófiája ugyan megkísérli a bürgerliche Gesellschaft francia és angol minták alapján történő megkonstruálását (Kant, Humboldt, Fichte), de igazi továbblépést csak a hegeli filozófia jelent. A polgári társadalom képe Kantnál és Fichténél benne foglaltatik a morál és történetfilozófia előfeltevés- és kategória-rendszerében. „A klasszikus német filozófia idealista természetének szükségszerű velejárója, hogy nem a morális problémákat eredeztették a társadalmi élet gazdasági struktúrájából, hanem épp ellenkezőleg, a gondolkodás alapját és kiindulópontját a társadalmi fejlődésnek az emberek morális érzületeiben és tetteiben való tükröződése alkotta. Csak innen haladtak aztán tovább a polgári társadalomhoz, mint ezeknek az érzületeknek és cselekvéseknek anyagához és működési területéhez. Annak ellenére, hogy eltorzították és idealista módon a visszájára fordították a valóságos helyzetet, a morál módszertana mégis világosan tükrözi, hogy az egyes filozófusok hogyan képelték el a polgári társadalom struktúráját.”⁹⁰ Azonban a társadalomfilozófiának ilyen megalapozása nem teszi lehetővé a polgári társadalom öntörvényű területként történő tárgyalását.⁹¹

⁸⁷ Brunner, i. m. 227., o., Berber: *Das Staatsideal im Wandel der Weltgeschichte*. München 1973, 385–391. o.

⁸⁸ H. Marcuse: *Kultur und Gesellschaft* I. Frankfurt am Main 1973, 17–56. o.

⁸⁹ MEM 1. 279., 281. o.

⁹⁰ Lukács: *A fiatal Hegel*. Jelzett kiad., 171. o.

⁹¹ „Fichte... a társadalomban is, akárcsak a természetben, csupán a morális ember, a 'homo noumenon' valamilyen elvont működési területét látta, olyan területet, amely a morállal szemben megmarad egyfajta elvont negativitásban, s amely így mereven és kizáró módon szembenáll a morális

Megmutatkozik ez a polgári társadalom explicit, a morál előfeltételezés-rendszerén túl is kifejtett fogalmában; a polgári társadalom a „nyilvános törvények által az Enyémét és a Tiédet biztosító társadalom”, „egy ilyen társadalomnak (societas civilis), azaz az államnak, a törvényhozásra egyesült tagjait nevezzük állampolgároknak (cives)”, az állam „egy embercsoport egyesülése jogi törvények alatt”. (Metaphysik der Sitten 1797.) Kantnál megmutatkozik a kapcsolódás a francia és az angol gondolkodókhöz, a polgári társadalomnak a tulajdon biztosításával történő megalapozása, ugyanakkor a Rousseau-féle társadalmi szerződés, a társadalmat a politika által megszervezni kívánó gondolata. Azonban ezek a kérdésfeltevések az „erkölcsök metafizikáján” belül jelentkezve, a politikát a morál szemszögéből tárgyalva, nem adnak új minőséget a polgári társadalomnak az angol-francia felvilágosodásban kialakult képéhez, dacára annak, hogy a kanti államfogalom kiindulópontja lett a német liberalizmus jogállam-koncepciójának.⁹²

Bár a polgári társadalom és az állam kanti definíciói a societas civilis klasszikus kategóriájának felhasználásával a tradicionális egység felé mutatnak, és nem teszik lehetővé állam és társadalom elválasztását, a kanti morálfilozófia előfeltevérendszerében mégis benne foglaltatik egy az államtól elválasztott, autonóm árutermelői magánszféra, az ellentétekkel terhes polgári társadalom képe.⁹³ A polgári társadalom és a vilámpolgári állapot kialakításának tudatos ágensei az uralkodók és filozófusok, a „felvilágosodás”, a transzcendens köztársaság megteremtése csak a felvilágosult abszolutizmus paternális gyámkodása mellett mehet végbe.⁹⁴ Kant Rousseauhoz való viszonyáról írja Hegel, jól szemléltetve ezzel a német és a francia filozófiának a polgárosodásban betöltött eltérő szerepét, hogy míg Rousseau ugyanazt az elvet az „akarat mozzanata szerint”, „gyakorlatilag, a valósághoz fordulva” fogta fel, addig Kant „inkább elméleti mozzanata szerint”, melynek „végső eredménye a felvilágosodás”. Franciaországban „A szabadság fanatizmusa a nép kezében rémessé vált. Németországban ugyanez az elv foglalta le magának a tudat érdeklődését, de elméleti módon képezték ki. Nekünk mindenféle zajlik a fejünkben és a

ember aktivitásával, ezért természetesen eszébe sem jut megvizsgálni e terület sajátos öntörvényűségét.” „Kantnak. . . ugyan volt némi elképzelése a polgári társadalomról. Amikor azonban a történetfilozófiára alkalmazza ezeket az ismereteket, akkor csupán tökéletesen elvont szembeállításokhoz jut el.” Az angol és francia gondolkodók (Rousseau, Smith, Mandeville) problémafelvetései nála „csak elvontabbakká váltak, anélkül, hogy bármiféle filozófiai tartalomra tettek volna szert”. Uo. 328. o. Lukács Györgynek ez a túl sommás véleménye a klasszikus német filozófia Hegel előtti alakjai, konkrétan Kant és Fichte társadalomszemléletéről mindenképpen pontosításra szorul, ugyanis mindkettőjük megítélése szempontjából nagyon fontosak állam- és társadalomszemléletük eltérő megfogalmazásai életművük egyes periódusaiban. Így például, míg a fiatal Fichte egy individualista, „atomisztikus” államszemlélethez közelálló megoldás híve, az idős Fichte Schelling és Hegel „személyfeletti” államfelfogásához kerül közel. Ugyanígy Kant bizonyos műveiben a polgári társadalom ellentéteit feloldja a jogállam fogalmában, más műveiben viszont megjelenik nála a társadalom problematikájának realistább megközelítése is. Lukácsnak abban mégis igaza van, hogy e gondolkodók nem jutottak el az államtól megkülönböztetett, öntörvényű polgári társadalom felfedezéséhez, ami Hegel érdeme. Vö. Áv. Unruh, Dogmen historische Untersuchungen über den Gegensatz von Staat und Gesellschaft vor Hegel, Lipcse 1928, 96–100. o.

⁹² Péteri Zoltán: Új törekvések a jogállam-eszme körül. *Jogtudományi Közöny*, 1973/6.

⁹³ Papp Zsolt: Történelemfilozófia-megoldás a rendszer margóján? *Világosság*, 1972/5. Melléklet: Kétszáz éves a kanti kritizmus.

⁹⁴ Euchner: Demokratietheoretische Aspekte der politischen Ideengeschichte. Uo. 58–60. o.

fejünkön, amellett a német fej inkább egészen nyugodtan hordja hálósipkáját, és önmagán belül dolgozik.”⁹⁵

A kanti és fichtei morálfilozófia hegeli bírálata a polgári társadalom új felfogásának alapjáról történt. Hegel és Kant különbsége a polgári társadalom francia forradalom előtti és forradalom utáni elképzelésének különbsége. Míg Kant a polgári társadalomban keletkező konfliktusokat elsősorban morális konfliktusokként ábrázolja, Hegel már a polgári társadalom, a forradalom által létrejött új szociális létezés problémáit a társadalom valóságos ellentmondásaiként elemezte. Kantnál „a polgári társadalom ‚eszméje’ semmiféle ellentmondást nem tartalmaz, azok az ellentmondások pedig, amelyek a valóságban kiütkeznek, részint abból keletkeznek, hogy a társadalmi intézményekben még nem valósították meg a polgári társadalmat, részint pedig az emberi tökéletlenségből, abból, hogy a polgári társadalom egyes tagjai még túlzottan átadják magukat az érzékiségnek”. „Ilymódon a valóságos polgári társadalom minden ellentéte és ellentmondása az érzéki embernek és az erkölcsi embernek, a homo phaenomenonnak és a homo noumenonnak az ellentétére redukálódik. Ha tehát az emberek tökéletesen alávetnék életüket az erkölcsi törvénynek, akkor a társadalomban nem volna semmiféle konfliktus vagy ellentmondás.”⁹⁶

Hegeltől távol áll a moralitás Sollen-jének ilyen abszolutizálása, a hegeli objektív idealizmus rendszere, a munkatevékenység központi szerepére alapozva, az emberi tevékenységből keletkező társadalmi objektivációk kölcsönhatásában, a polgári társadalom alapzatán állva tárgyalja a morális problémákat. „A jogviszonyok és államformák nem önmagukban érthetők meg, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára a polgári társadalom néven foglalta össze.”⁹⁷ A polgári társadalom „differencia, amely a család és az állam közé lép”, a modern világhoz tartozik. (Jogfilozófia.) Hegel közvetlenül kapcsolódott a klasszikus angol politikai gazdaságtanhoz, nevezetesen a smíthi gazdaságtanhoz, melynek tételei jelentős mértékben befolyásolták a munkáról és a polgári társadalomról kialakított képét.⁹⁸

Hegel filozófiai fejlődésében a polgári társadalom szükségszerű voltának felismerését az antikvitás reneszánszáról való lemondása kíséri, az együttjár a modern demokrácia lehetőségének tagadásával. „A modern államokban az egyes ember csak magában mint olyan szabad, és csak polgári szabadságot élvez – egy bourgeois nem pedig egy citoyen szabadságának értelmében, aminek számára nincs két szavunk. Polgári szabadság ebben a jelentésben épp az általánosnak a nélkülözése, az elszigetelés elve, de szükségszerű mozzanat, amelyet a régi államok nem ismertek.”⁹⁹ Hegel ugyan belátja az antik politikai közösség felelevenítésének lehetetlenségét, de őrizkedik attól, hogy magában a polgári társadalom „különösségében” lássa a fejlődés csúcát, ezt az állam általánosságának kell korlátoznia. A polgári társadalom magára hagyva a kereslet-kínálat és a szegénység-

⁹⁵ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről* III. 392. o.

⁹⁶ Lukács Kant-képéhez lásd 91. jegyzetet.

⁹⁷ *MEM* 13. 6. o.

⁹⁸ Lukács, i. m. Salvucci, i. m. 112–140. o.

⁹⁹ Hegel, i. m. II. 257. o., Vö. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Jelzett kiad., Hegel: *Esztétika* Bp. 1974, 204–205. o.

gazdagság konfliktusait, a tulajdon nélküli csőcselék (Pöbel) megjelenését hozza magával, és az állam általánosságának kell beavatkoznia a különösség eme kicsapongásai ellen.

A polgári társadalom „dezintegráló” különös érdekével szemben a politikai intézményesülésben jelenik meg a mintegy „szisztematizáló” általános érdek. Hegel az állam és a polgári társadalom közötti közvetítésrendszer különböző fokozatait hozza létre (korporációk, bürokrácia, rendek), amelyek a polgári társadalomban létező bourgeoist az államban lakozó általánosság részesévé teszik, anélkül, hogy felszabadítanák citoyen-tudatát. A hegeli jogfilozófia marxi kritikája kiemeli a polgári társadalom és állam közvetítésrendszerének a német valósággal „kibékült” jellegét (a feudális rendek, a bürokrácia szerepe, a monarcha „természetessége” stb.), azonban ezek a hegeli filozófia elvében és nem Hegel szubjektív politikai érzületében rejlenek.¹⁰⁰

A polgár mint bourgeois a szükségletek álláspontján van¹⁰¹, ezt az állapotot azonban nem a citoyen államtagok egyesülése haladja meg az állami vagy társadalmi szerződés révén; „az állam természete nem alapszik szerződés viszonyán”, „a szerződési viszony, valamint a magántulajdon viszonyainak általában belekeverése az egyénnek az államhoz való viszonyába, a legnagyobb zavarokat idézte elő az államjogban és a valóságban”, „a magántulajdon viszonyait olyan szférába vitték át, amely egészen más, magasabb természetű”.¹⁰² Hegelnek a felvilágosodás filozófiáján gyakorolt kritikája, a munka mint centrális társadalmi tevékenység felismerésének álláspontjáról és a modern társadalom ellentmondásosságának alapján, lehetővé teszi a polgári társadalom „természettörténetének” lezárását. „Van egy felfogás az ember úgynevezett természeti állapotáról, amelyben az embernek csak úgynevezett természeti szükségletei vannak, s kielégítésükre csupán olyan eszközöket használ, amelyeket egy esetleges természet közvetlenül nyújt neki, a szükségletek tekintetében pedig szabadságban él. Ez a felfogás még nincs tekintettel azon felszabadulás mozzanatára, amely a munkában rejlik.”¹⁰³

Hegel bürgerliche Gesellschaft-ja a munka és társadalmiság, a „második természet” az elsőtől való ontológiai elválasztása, és a polgári társadalom ellentmondásosságának felismerése alapján közvetlen elődje lesz a polgári társadalom és politikai állam, az állam és társadalom modern viszonya marxi elméletének. A felvilágosodás kettős természetfogalmától való elszakadás azonban a polgári demokrácia bírálatával, a deutscher Sonderweg dicsőítésével párosul. De ezt az ellentmondást már nem a polgári filozófia oldja meg. Ami a polgári társadalom és a politikai állam problémájának Hegel utáni továbbélését illeti, meg kell különböztetni egyfelől a polgári társadalom és politikai állam kategóriáinak, és másfelől a kategóriák tükrözte problematikának, a társadalom és állam modern viszonya kérdésének továbbélését. Ugyanis e kategóriák a hegeli jelentésükben sehol sem éltek tovább, azonban az általuk felvetett problematika a liberalizmus válságával összefüggésben születő polgári politikai szociológia és politológia központi kérdésévé vált. De ezt a folyamatot, illetve e problematikának a modern társadalomtudományok kategóriarendszerében

¹⁰⁰ Papp Zsolt, i. m., Riedel: Bürgerliche Gesellschaft und Staat bei Hegel. Jelzett kiad., Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiái fejlődéséhez. Utam Marxhoz II. Bp. 1971. Ágh Attila, i. m. 100–125. o.

¹⁰¹ Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Jelzett kiad., 190. §.

¹⁰² Uo. 75. §.

¹⁰³ Uo. 194. §.

betöltött szerepét és jelentőségét bonyolultsága következtében itt még jelzésszerűen sem kísérlehetem meg tárgyalni.

Ami e kategóriáknak a Hegelt követő német polgári politikai gondolkodásban való továbbélését illeti, arra jellemző, hogy itt egyes gondolkodóknál fennmaradnak ugyan a hegeli kategóriák, de a Hegel által felvetett valós problematika elvész, ellaposodik. Hegel filozófiája a német politikai gondolkodásban már eleve idegen test volt, és tradicionalizmus, melynek motívumai Hegel gondolkodásában is jelen vannak, ha egyáltalában megsérült, hamarosan regenerálódik. Hegel jogfilozófiája a felvilágosodás filozófiájának kritikája (és eredményeinek fenntartása) mellett több helyen polemizál a német restauráció államelméletével, így például Hallerral, akinek „Restauration der Staatswissenschaft”-ja a polgári társadalom elméletét az antikvitás hagyományainak helytelen felelevenítésének minősíti, az individuális természetjog és az „úgynevezett” polgári társadalom szembeállítását pedig a személyes függésen alapuló „természetes” társadalommal a helytelen ökorértelmezésből származó félreértésnek tartja. A polgári társadalom képét Hegel e társadalom megvetése ellenére is fenntartja a tradicionalizmus törekvéseivel szemben, amelyek azonban feltartóztathatatlanul törnek előre a politikában és a politikai filozófiában egyaránt.

IV. Frigyes Vilmos trónralépésével lezárult a porosz felvilágosult abszolutizmus korszaka, amely még elviselhette Hegelt hivatalos filozófusnak. Az új politika új filozófiát igényel; „a Stein-féle reformok, a szabadságharcok, a Humboldt – Hardenberg-féle alkotmánytervezetek Poroszországra a romantikus királyság, az irracionális filozófia és a keresztény állameszme Poroszországa következett. Berlin Hegel és a hegelianusok városából Schelling és Stahl „kinyilatkoztatás-filozófiájának” városa lett.” (E. Kaufmann) Stahl a racionalizmus egész hagyományát tagadta, Hegelt is beleértve; ő kezdte meg az „Ész trónfosztását” az államelméletben. A polgári társadalmat a „natürliche Volksgemeinschaft” (természetes népközösség) váltja fel, az állam a nép tudatában gyökerezik, a társadalom és állam Hegel kidolgozta közvetítésrendszere eltűnik a romantikus azonosság-filozófiában.¹⁰⁴

A porosz liberalizmus sem maradt mentes a német politikai gondolkodás tradicionalizmusától, az állam fogalma a nemzettel és a társadalommal szemben posztulált értékfogalommal lesz, a társadalom alkotórészeit az államra való vonatkozásokban kell felfogni. „Az állam lelkében egy misztérium lakozik”, írja Treitschke „Gesellschaftswissenschaft” c. írásában, amelyben az önállósult társadalomtudomány létét tagadja.¹⁰⁵

Ezzel szemben L. von Stein a francia politikai gondolkodás és történettudomány eredményei (osztályharc) és a comtei szociológia adaptálásával kísérte meg továbbfejleszteni a hegeli filozófiát önálló társadalomtudománnyá. Az állam és társadalom antagonizmusa, a társadalom, illetve az osztályok harca az államhatalomért a steini szociológia alapelve. A társadalom „az emberi élet organikus egysége, amelyet a javak elosztása határoz meg, a munka organizmus szabályoz és a szükségletek rendszere hoz mozgásba”. A definícióban megmutatkozik, hogy a hegeli filozófia itt ötvöződik a kor pozitivistá-

¹⁰⁴H. Marcuse: *Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft*. Frankfurt am Main 1969, 113–129. o., H. Marcuse: *Vernunft und Revolution*. Darmstadt 1972. 315–327. o.

¹⁰⁵O. Westphal: *Welt und Staatsauffassung des deutschen Liberalismus*. München 1919. 255–264., 291–303. o.

biologisztikus szociológiájával (Comte, Mill), és így a dialektikus módszer már nem hoz igazi eredményt. A hegeli filozófia, elveszítve a társadalmat dialektikus totalitásként, az emberi gyakorlat eredményeként felfogó szemléletét, egy „társadalmi etika” és „társadalmi harmónia” elveit megalapozó pozitivistikus szemlélet része lesz, ahol a társadalom törvényei mint „objektív természeti szükségszerűségek” jelennek meg, kikerülhetetlennek állítva be a proletariátus harcainak kudarcát.¹⁰⁶

A hegeli filozófiával, a bürgerliche Gesellschaft koncepciójának kidolgozásával véget ér a societas civilis tradicionális kategóriájának felbomlási folyamata és a polgári társadalom elméletének „polgári” korszaka, a polgári társadalomelmélet pedig megszűnik a „polgári társadalom” elmélete lenni. A hegeli kategóriák továbbfejlesztése Maxnál már egy új értékrend, az „emberi emancipáció” álláspontjáról történik, ahol a polgári társadalom már nem azonos „a” társadalommal.

SUMMARY

Máté Szabó: „*Societas civilis*” and „*bürgerliche Gesellschaft*” (*The Problems of the Bourgeois Society and the Political State in the History of Political Ideas*)

The study analyses the transformation of the category of societas civilis to bürgerliche Gesellschaft in the history of European political thought before Marx. The author emphasizes the role of the political philosophy of the Enlightenment is this process. The function of those parts of the study, which are in connection with the political thought of the antiquity and of feudalism, is to show the differences between the political thought of the precapitalist and the capitalist

ages in the interpretation of societas civilis. The author arranges the interpretations of the Enlightenment in a typology (England, French, Germany), which is based on the different approaches of the problems of the civil society, and the state. The typology has an „ideal-typical” character, it neglects the „mixed” interpretations, and the mutual effects, which are very important in the history of political thought. The aim of the typology is to show the relations between the different approaches to the problems of civil society, and the political state in the political thought, and the role of the institutional spheres (state, law, ideology) in the transformation from feudalism to capitalism.

¹⁰⁶ H. Marcuse, i. m. 327–339. o..